

md.; Kādî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, XI, 27, 30, 40, 47; a.mlf., *Şerhu'l-uşûl'l-hamse* (nşr. Abdülkerîm Osman), Kahire 1988, s. 787; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Uşûlû'd-dîn*, İstanbul 1346, s. 144; Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî, *el-İ'tikâd* (nşr. Kemâl Yûsuf), Beyrut 1405/1985, s. 113; Cüveynî, *el-İrşâd* (Temîm), s. 307; Neseî, *Tebîrâtü'l-edille* (Salamé), II, 688; Fahrreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, II, 30; Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'id'i'n-Neseîyye* (nşr. M. Adnân Dervîş), Beyrut 1411/1991, s. 153; Muhit Mert, "Kur'an'da Rızık", *Diyanet Dergisi*, XXVI/4, Ankara 1990, s. 69-86; a.mlf., "Klasik Bir Kelam Problemi Olarak Rızık Kavramının Tanımları ve Bu Tanımların İçerdiği Problemler", *ACİFD*, XLVI/1 (2005), s. 1-19; C. E. Bosworth - J. D. McAuliffe, "Rızık", *EF* (İng.), VIII, 567-568.



ŞERAFETTİN GÖLCÜK

RIZIK

(الرزق)

Devlet tarafından hak sahiplerine dağıtılan maaş anlamında bir terim.

Sözlükte "nasip, pay; kendisinden faydalanılan şey, yiyecek, azık" anlamlarına gelen rızık kelimesi (çoğulu erzâk) İslâm tarihinde hak sahiplerine devlet tarafından aynı (erzak) veya nakdî (atâ, atıyye) olarak dağıtılan şeyleri ifade eder. Rızık kavramının Hz. Peygamber döneminden itibaren kullanıldığı görülmektedir. Vali, kadî, âmil gibi görevlilere rızık tahsis edilerek devlet hizmetinde çalışanların geçimlerinin sağlanması gerektiğine işaret eden Resûl-i Ekrem, "Eşlerimin nafakası ve âmilimin rızıkından başka bıraktığım her şey sadakadır" (Buhârî, "Veşâyâ", 32; Müslim, "Cihâd", 55); "Bizim devlet içinde çalıştırarak kendisine rızık verdiğimiz kimsenin bu rızık dışında beytûlmâlden bir şey alması hainliktir" (Ebû Dâvûd, "Harâc", 10) diyerek bu uygulamanın esaslarını belirlemiştir.

Beytûlmâl gelirleri harcama kalemleri bakımından ikiye ayrılır. Bunların başında maaşlar (rızık) gelmektedir. Başta halife, vali ve kadî olmak üzere mülkî ve askerî erkânın maaşları beytûlmâlin fey gelirlerinden karşılanırken zekât memurlarının maaşları zekât gelirlerinden verilir (Ebû Yûsuf, II, 414-416). Malî ölçen veya tartanların masrafları mükellefe ait olup maaşları zekât gelirlerinden ödenmez (İbn Kudâme, II, 654-655). Öte yandan vergi toplamada çalışan memurların maaşlarının tamamı beytûlmâlden karşılanır ve bu hususta mükellefe hiçbir masraf yüklenmez (Ebû Yûsuf, II, 21-22). Beytûlmâl gelirleri yetmediği zaman sivil ve askerî erkânın

maaşlarını ödemek için halktan yeni vergiler tahsil edilir.

Devlet hizmetinde çalışan görevlilere verilecek maaşların miktarı devlet tarafından takdir edilir. Bunlara düzenli biçimde maaş tahsis edilmesine Hz. Ömer döneminde başlanmıştır. Hz. Ömer valiler, yargı görevlileri, kâtipler, dinî ve ilmî hizmette bulunanlar başta olmak üzere bütün görevlilere maaş ve erzak tahsis etmiştir. İbn Haldûn, ilmî faaliyet gösteren ve dinî hizmet ifa edenlerin Me'mûn dönemine ait erzak cetvellerini örnek göstererek bunlara ancak ihtiyaçları kadar maaş verildiğini söyler (*Mukaddime*, II, 927-928). Hz. Ömer, Ebû Bekir'in halife olduktan sonra ticaret yapmayı sürdürmek istemesine karşı çıkarak beytûlmâl görevlisi Ebû Ubeyde vasıtasıyla yıllık 2000 veya 3000 dirhem maaş bağlanmasını sağlamış (İbn Sa'd, III, 138; Taberî, III, 432), kendisi halife olunca maaş olarak günlük 2 dirhem tahsis edilmiştir (İbn Sa'd, III, 234). Halifelere maaş verilmesi uygulaması daha sonraki dönemlerde de sürdürülmüştür (Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, XI, 184).

Valilere maaş ödenmesine Resûl-i Ekrem devrinde başlanmış, Mekke'nin fethinden sonra Attâb b. Esîd'e günlük 1 dirhem veya diğer bir rivayete göre yıllık 40 ukıyye (1600 dirhem) maaş tahsis edilmiştir. Hz. Ömer zamanında Dimaşk valisine aylık 80 dinar, Basra ve Kûfe valilerine aylık 600'er dirhem, Mısır valisine yıllık 200 dinar gibi farklı maaşlar verilmiştir. Hz. Ömer Humus, Kinnesrîn ve el-Cezîre valiliğine getirdiği İyâz b. Ganm'e her gün 1 dinar, 1 koyun ve 1 müd erzak (İbn Sa'd, VII, 280), vali olarak Ammâr b. Yâsir'i, beytûlmâl için İbn Mes'ûd'u, araziye ölçmek için Osman b. Huneyf'i Kûfe'de görevlendirdiğinde her birine günde bir koyun tahsis etmiştir (Abdülhay el-Kettânî, I, 578). Hz. Peygamber zamanından itibaren kadılık görevini üstlenenlere de maaş ödenmiş, kendilerine takdir edilen maaş miktarı sosyal konumları dikkate alınarak diğer görevlilere göre daha yüksek tutulmuş, diğer maaşlarda kesintiye gidildiği zaman yargı işlerini üstlenenlere yüksek miktarda maaş ödenmesi sürdürülmüştür. Büveyhîler devrinde bu görevi yapanların maaşları iltizam usulünde verilmeye başlanmıştır. Hulefâ-yi Râşidîn döneminde itibaren dinî hizmetler, eğitim ve öğretim alanlarında çalışan görevlilere de maaş bağlanmıştır. Hz. Ömer, hilâfetine ilk yıllarında hâfız sayısının azalabileceği endişesiyle Kur'an-ı Kerîm'i ezberleyenlere maaş tahsis etmiş, Ömer b. Abdülazîz de

valilerinden ilim tahsiliyle uğraşanlara maaş bağlanmasını istemiştir (*a.g.e.*, I, 579; II, 350).

Beytûlmâlin önemli gelir kaynaklarının başında gelen, fey felirlerinin kimlere ve nasıl dağıtılacağı hususu Hz. Ömer'in ichtihadiyla tesbit edilmiş, bunlar müslümanlar arasında her ay erzak adı altında yiyecek ve yılda bir defa atıyye adıyla para şeklinde dağıtılmıştır. Atıyye miktarını kişilerin İslâmiyet'teki önceliklerine ve Resûl-i Ekrem'e yakınlıklarına göre farklı miktarlarda belirleyen Hz. Ömer, erzak konusunda herhangi bir ayırım gözetmeyip köleler dahil herkese eşit biçimde dağıtılmasını kararlaştırmış, bir ailedeki her fert için aylık erzak tahsis etmiştir (Ebû Yûsuf, I, 335; İbn Sa'd, III, 231). Hz. Ömer döneminde yiyeceklerin saklanacağı "dârür-rızık" adı verilen yerlerin yapılmasına da başlanmıştır. Medine'de erzak dağıtma işi bizzat halife tarafından yapılmış, taşrada bu görevi valiler üstlenmiştir. Emevîler devrinde taşra teşkilâtında maaş ödeme ve erzak tahsis emâret-i tefvîz tarafından gerçekleştirilmiş, Abbâsîler döneminde bu görev eyalet valilerince yerine getirilmiştir.

Abbâsîler devrinde merkezdeki maaş ödemeleri başta olmak üzere beytûlmâl giderleri Dîvânû'n-nafakât tarafından yönetilmiştir. Dîvânû'n-nafakât'ın işleri taşra teşkilâtında Dîvânû'l-harâc tarafından üstlenilmiş, tahsis edilen maaşların denetlenmesi için Dîvân-ı İsrâf oluşturulmuştur.

Abbâsîler'in ikinci yarısından itibaren maaş ödemeleri bütçe açıklarına sebep olmaya başlayınca, maaşların ödenebilmesi için çeşitli tedbirler alınmıştır. Mu'tazîd-Billâh döneminde bütçe açıkları sebebiyle maaşlara yönelik düzenlemeler çerçevesinde divanda çalışan memurlara haftada iki gün (salı ve cuma) ücretsiz izin verilmiştir (Hilâl b. Muhsin es-Sâbî, s. 17). Abbâsîler'in ünlü vezirlerinden İbnü'l-Furât el-Âkûlî, memur maaşlarını ödeyebilmek için yahudi Yûsuf b. Finhâs'tan borç almak zorunda kalmış, İbnü'l-Cerrâh Ali b. İsa da Yûsuf b. Finhâs ve Hârûn b. İmrân ile iç borçlanma anlaşması yaparak maaşları ödeme yoluna gitmiştir. İbnü'l-Cerrâh'ın 314'te (926) bazı memurların maaşlarında kesintiye giderek bazı hakları kaldırmasına rağmen maaş dağıtımında yine gecikmeler olmuş ve tekrar kesinti yapılmaya başlanmıştır.

Askerlere maaş ödenmesine Hz. Ömer zamanında divanın kurulmasıyla başlanmıştır. Hz. Ömer devrindeki sistemi de-

vam ettiren Hz. Osman askerlerin maaşlarını yıllık 100 dirhem arttırmıştır. İlk dönemlerde en düşük asker maaşı 200 ile 300 dirhemdi. Ordu, mecburi askerlik sistemine geçilen Emevîler devrinde kabile esasına göre düzenlenen aylık, birkaç aylık yahut yıllık maaş ödenen ve "mürtezika" adı verilen askerlerden oluşmaya başlamıştır. Muâviye b. Ebû Süfyan'dan itibaren Abdülmelik b. Mervân döneminin sonuna kadar askerlere tahsis edilen maaş miktarlarında önemli artışlar gerçekleşmiştir de Emevîler'in sonlarına doğru bunlarda ciddi oranda düşüşler olmuş, ekonomik sıkıntılar yüzünden ödemeler bazan gecikmeli olarak yapılabilmektedir. Daha önce bir piyadenin yıllık 1000 dirhem olan maaşı 500 dirheme kadar düşmüş ve maaş yerine geçmek üzere iktâ uygulaması yaygınlaştırılmıştır. Araplar'a ve mevâliye aynı şekilde davranılan önceki dönemin aksine Emevîler mevâlî ile Araplar arasında ayırım yapan bir siyaset benimsemiştir. Abdülmelik zamanından itibaren bazı bölgelerde savaşlara katılan mevâlî Divânü'l-cünd'e kaydedilmemeye, kayıtlı olanlara da düşük maaş ödenmeye başlanmıştır (İbn Abdürabbih, V, 148). Ömer b. Abdülazîz seferlere katıldıkları halde rızık ve atıyyeden mahrum bırakılan mevâlîye maaş ve erzak tahsis ederek askerler arasında eşitliği sağlamıştır.

Abbâsîler iktidara gelince çoğunluğunu Arap olmayan unsurların oluşturduğu düzenli ve maaşlı bir orduya dayanmış, ilk zamanlarda piyadelere erzakları dışında aylık 80 dirhem, süvarilere bunun iki katı ücret tahsis edilmiştir. Abbâsîler'in ikinci yarısından itibaren askerlere ödenen maaş miktarlarında azalma olmuş, bunun üzerine Emevîler'in sonlarına doğru başlayan maaş yerine iktâ verme usulü yaygınlaştırılmıştır. Muktedir-Billâh zamanında maaşların ödenebilmesi için haraç gelirleri damân ve mukâtaa usulleriyle nüfuzlu şahıslara havale edilmiş, ardından askerlerin maaşlarının iktâ ve timar sistemiyle ödenmesi usulü yaygınlaşmıştır. Mürtezika mensup olan askerlere ödenecek maaş ve erzakın miktarı ile ödeme zamanı Divânü'l-ceyş (cünd) tarafından belirlenir, bu gruba mensup askerlerden hasta olanların maaşları da ödenir, öldürülen veya ölenlerin hakları vârislerine intikal ederdi.

Fâtımîler döneminden itibaren rızık teriminin yerine "revâtib" (maaş, tayin, vazife) kelimesinin kullanımı yaygınlaşmış, bürokraside görev alan memurların yanı sıra askerlere maaş ödemeleri ve erzak

tahsisatı Divânü'r-revâtib tarafından yapılmıştır (Kalkaşendî, III, 165). Fâtımîler devrinde memurlara, kadırlara ve büyük emirlere maaşlarına karşılık olarak iktâlar verilir. Mısır donanmasının başında görev yapan ve Fâtımîler döneminde "emîrül-ceyş", Memlûkler döneminde "nâzirül-ceyş" unvanı verilen kumandanlara 20 dinar maaş ödeniyordu. Zengîler'de Divânü'r-revâtib sivil bürokrasinin maaşlarını öderken askerlerin maaşlarının dağıtımını Divânü'l-mâl tarafından yapıyordu. Eyyûbîler'de askerî ve sivil kesimin maaşlarının ödenmesi Divânü'l-ceyş'in (Divânü'l-iktâ ve r-revâtib) göreviydi. Eyyûbîler'den sonra iktisadî müesseseleri büyük ölçüde askerleştiren Memlûkler döneminde ise askerlere ödemeler yine Divânü'l-ceyş, diğer ödemeler Divânü'n-nazar tarafından yapıyordu.

Selçuklular'da Divân-ı İstifâ sivil kesimin, Divân-ı Arz ise askerî kesimin maaş ödemelerini gerçekleştiriyordu. Belirlenen maaşları denetleyen Divân-ı İşrâf bazan ödemelerde tasarrufa gidilmesini isterdi. Gazneliler ile Hindistan'da kurulan diğer müsülman Türk devletlerinde askerlerin maaşları Divânü'l-ceyş, maaş ödemeleri dahil olmak üzere diğer giderler müstevfî tarafından düzenlenirdi. Hârizmşahlar'da memurların ve emeklilerin maaşlarının belirlenmesi yetkisi vezire aitti. Divân-ı Arz askerlerin erzak ve mevâcibiyle ilgileniyordu. Selçuklular'da maaş için "idrâr" (çoğulu idrârât) terimi yaygındı. Memlûkler'de memur ve askerlere verilen maaş için kullanılan "mevâcib" kelimesi Osmanlılar tarafından benimsenerek "ulûfe, vakıflardan veya devlet bütçesinden verilen aylık" anlamında "câmekiyye" ve "bürokraside görev alanların maaş ve tayinleri" anlamında "vazife" terimleriyle birlikte kullanılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc* (Abdülazîz b. Muhammed er-Rahbî, *Fıkhü'l-mülûk* içinde, nşr. Ahmed Abîd el-Kübeysî), Bağdat 1973-75, I, 307-310, 335; II, 21-22, 414-416; İbn Sa'd, *et-Tabakât* (nşr. M. Abdülkâdir Atâ), Beyrut 1410/1990, III, 138, 214, 226, 231, 234, 262; VII, 280; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 221; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), III, 432; IV, 206, 466; VI, 559-560; İbn Abdürabbih, *el-İk-dû'l-ferîd* (nşr. Abdülmeccid et-Terhîfî - Müfîd M. Kumeyha), Beyrut 1407/1987, IV, 186; V, 24, 148, 180-181; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem* (nşr. Ebû'l-Kâsım Emâmî), Tahran 2001, V, 221, 449; Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *el-Vüzerâ'* (nşr. Hasan ez-Zeyn), Beyrut 1990, s. 15-27, 48-49; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Köymen), s. 79; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, II, 654-655; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, II, 502; VIII, 68-69; Muhammed b. Ahmed en-Ne-sevî, *Siretü's-Sultân Celâlidîn Mengübertî*, Pa-

ris 1891, s. 233; Ebû'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Ali Abdüssâtir v.dğr.), Kahire 1408/1988, VIII, 124, 317; IX, 24; XI, 184; XIII, 52, 139, 325; XIV, 282, 306; İbn Haldûn, *Muqaddime*, II, 927-928; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ* (Şemseddin), III, 165, 565-566, 598-600; IV, 51-53; IX, 337-338; C. Zeydân, *Târîh*, I, 156-157, 181-183; II, 138-146; H. Horst, *Die Staatsverwaltung der Grosselgüen und Horazmşahs: 1038-1231*, Wiesbaden 1964, s. 26, 37, 39-40, 85, 120; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul 1983, s. 155-162; Mustafa Fayda, "Hz. Ömer'in Divân Teşkilâtı", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1986, II, 172-173; Dayfullah Yahyâ ez-Zehrânî, *en-Nafa-kât ve idâretühâ fi'd-devleti'l-Abbâsiyye*, Mekte 1406/1986, s. 469-470; Osman Turan, *Türkiye Selçuklular Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1988, s. 56, 58-59; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye* (Özel), I, 133, 272, 379, 578, 579; II, 101, 350; Abdülkerim Özyayın, *Sultan Berkıyark Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 199-202; Ahmet Aydın, *Klasik Dönemde Kadı (Hakim) Maaşlarında İzlenen Politika ve Uygulamalar*, İstanbul 2004, tür.yer.; Cengiz Kallek, *İslâm İktisat Düşüncesi Tarihi*, İstanbul 2004, s. 59-61.



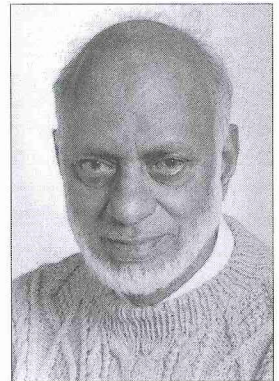
MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞCI

RİZVÎ, Seyyid Âsâr Abbas

(1921-1994)

Hindistanlı âlim.

Hindistan'ın Uttar Pradeş eyaletinde Jaunpûr'a bağlı küçük bir köyde dünyaya geldi. İlk ve orta öğrenimini Jaunpûr'da tamamladı. *Ekbarnâme* müellifi Ebû'l-Fazl el-Allâmî hakkında hazırladığı teziyle Agra Üniversitesi'nde doktor unvanını aldı (1950). Bir müddet Uttar Pradeş eyaleti Eğitim Bakanlığı'nda idareci ve müfettiş olarak çalıştı. Hindistan Başbakanı Nehru'nun isteği üzerine 1957'deki Hint ayaklanmasının tarihini yazmaya başladı. "Indian Freedom Struggle in Uttar Pradesh" başlıklı bu çalışmasıyla doktora sonrası için verilen "D. Litt" unvanını kazandı. Cammû-Keş-



Seyyid
Âsâr
Abbas
Rizvî